

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’ятокознавства НАН України і УТОПК
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ’ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

**Присвячується 100-річчю від дня народження
І. К. Свєшнікова**

Випуск 24

Київ – 2015

Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПК
(протокол № 6 від 07 травня 2015 р.)

Редакційна колегія:
Титова О. М. (відповідальний редактор)
Біляєва С. О., Виногородська Л. І., Івакін Г. Ю.,
Константинов В. О., Сенченко Н. М., Супруненко О. Б.,
Терпиловський Р. В., Франчук В. Ю.

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,
тел./ф.: (044)280-64-69; e-mail: m-center@ukr.net

Видання зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

© Часи козацькі, 2015
© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПК, 2015

архівний журнал: Науковий журнал з історії та архівознавства України / Ред. кол.: Васильєв А. В., Барвінський А. О., Боряк Г. В. та ін. Сумський державний університет; Державний архів Сумської області. - № VIII-XIX. - Суми, 2010. - 232 с.

5. Батурин: сторінки історії/Упорядник О.Б.Коваленко. Вид. 2-е, доповн. - Чернігів., 2012. - 882 с.

6. Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття І.Ситого. - Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. - 524 с.

7. Niesiecki K. «Herbarz polski», t. VI. - Lipsk, 1841. - С. 581.

8. Ткачук М., Сапожников Ю. Бджільницька Мекка у відходах // Україна Молода. - 2011. - № 71(4079). - С. 8-9.

**Карина Солдатова (Батурин), науковий співробітник
Батуринського національного історико-культурного
заповідника «Гетьманська столиця»**

Археологічна колекція садиби Кочубеїв (друга половина XVII-XVIII ст.)

У статті досліджується археологічна колекція садиби Кочубеїв. Показано історію формування та проаналізовано склад колекції. Визначено значення колекції для вивчення історії Батурина XVII - XVIII ст.

Садиба Кочубеїв – визначна пам'ятка археології XVII - XVIII ст. Саме в стінах Будинку Кочубеїв у 1975 р. відкривають історико-краєзнавчий музей. Одним із пріоритетних завдань його діяльності стало формування власної фондової колекції. Джерелами формування археологічної збірки стали колекції та індивідуальні знахідки, виявлені на території Батурина в різний час. Значну кількість речей місцеві жителі віднайшли на території садиби Кочубеїв.

14 червня 1993 р. на базі краєзнавчого музею створюється Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». В цей час продовжується формування фондової колекції, поповнення якої здійснюється і за рахунок археологічних досліджень в охоронних зонах заповідника, які з 1995 р. здійснює Чернігово-Сіверська археологічна експедиція. Однак, через фінансові труднощі у 1998 р. експедиція припиняє свою роботу. Відновлено дослідження археологічних пам'яток заповідника у 2001р. коштом відділень Українського Наукового Товариства імені Т. Шевченка в Канаді і США та на пожертви приватних осіб з української діаспори цих країн. В цей час розпочинає роботу Міжнародна українсько-канадська археологічна експедиція. До переліку її зон досліджень увійшла і садиба Кочубеїв.

У 2003 – 2005 рр. на території садиби розпочинаються реставраційні роботи в рамках Постанови Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. «Про затвердження комплексної програми збереження пам'яток ДІКЗ «Гетьманська столиця». Разом із початком реставраційних робіт проходять перші археологічні дослідження. Основна увага дослідників сконцентрована на вивченні території садиби в районі проведення будівельних робіт та безпосередньо-му обстеженні будинку В. Кочубея (здійснено дослідження стін та фундамен-

ту, визначено особливості внутрішнього планування споруди). У результаті було простежено формування приміської садиби представника козацької старшини – В. Кочубея та подальше її використання у XVIII – XX ст. Крім того, вдалося зібрати значний археологічний матеріал XVII – XVIII ст. Подальші археологічні дослідження, метою яких стало вивчення планування садиби та виявлення місцезнаходження фундаменту дворової церкви Кочубеїв – Введення Пресвятої Богородиці, було продовжено у 2013–2014 рр. Отримана колекція була передана до фондів заповідника.

У результаті, протягом 1975 – 2014 рр. було створено численне фондове зібрання, в якому поважне місце зайняла археологічна колекція садиби Кочубеїв, яка датується XVII – XVIII ст.

Склад колекції різноманітний, його можна розділити на чотири групи речей за матеріалом їх виготовлення: вироби з кераміки, фрагменти скляних виробів, вироби з металу та кістки.

Перша група є найбільш численною в колекції. До її складу увійшли фрагменти та цілі вироби, зокрема уламки кухонного посуду XVII – XVIII ст., що були виявлені під час досліджень поблизу будинку В. Кочубея у 2004 та 2013 – 2014 рр. (фрагмент стінки посудини, донець горщика, ніжка керамічної сковорідки, денця глиняних келихів тощо). Більшість фрагментів — теракотові, часто без декору. Судячи з сировини виробів — вміст червоної глини, поклади якої поширені в околицях Батурина, глиняний посуд, ймовірно, виготовляли місцеві гончарі [1, 1].

Друга категорія представлена побутовими глиняними предметами. До складу збірки увійшли індивідуальні знахідки. Перша знахідка — козацька люлька XVII – XVIII ст., яку на території садиби випадково виявила родина Дяченків та подарувала до музею у 1975 р. Люлька теракотова, з глекоподібною чашечкою та заокругленою нижньою частиною. Поверхня люльки світло-сірого кольору, оздоблена геометричним орнаментом із застосуванням техніки риткування. У люльки відламана частина тулійки [2, 8]. Важко визначити точне місце її виробництва. Загалом, такі форми люльок поширені у XVII – XVIII ст. і на Чернігівщині, і на Полтавщині [3, 20]. Однозначно можна говорити про українську техніку виробництва, виконану за особистими уподобаннями майстра. У 2004 р. археологічна експедиція поповнила керамологічну збірку фрагментом теракотової дитячої іграшки — «свистунець», що традиційно були поширені на території Лівобережної України [4, 103].

Наступна категорія — будівельно-архітектурна кераміка. Найчисленнішою у складі збірки є колекція кахлів XVII – XVIII ст. з будинку В. Кочубея. Для більш повної характеристики, доречно розділити збірку кахлів за хронологічним принципом. Перша група кахлів відноситься до кінця XVII – початку XVIII ст., ймовірного часу спорудження кахляних печей у будинку [5, 173]. У 1993 р. цікаву знахідку – карнизну кахлю, датовану кінцем XVII – початком XVIII ст., передала М. Мовтян, на яку вона випадково натрапила у парку «Кочубеївський» [2, 10]. Продовжили знаходити кахлі під час археологічних обстежень Будинку у 2003 р. Кахлі (понад 100 одиниць) за формою поділяються на коронні,

карнизні, лицеві та кутові. За технікою виготовлення кахлі садиби Кочубеїв розподіляються на рельєфні поліхромні (чотириколірні) та рельєфні монохромні (бірюзові), вкриті глухими і прозорими поливами (за класифікацією І. Штанкіної) [6, 257]. Багато кахлів з колекції без поливи. Найбільше у колекції представлено кахлі з бірюзовою поливою, які виявили на місці кахляної печі кінця XVII ст. із першої зали Будинку в 2003 р. [5, 170]. Оздоблені переважно рослинним орнаментом. Однак у колекції кахлів представлено зразки з зооморфним, антропоморфним та «килимковим» орнаментом (поєднання рослинного і геометричного орнаменту) [7, 131 – 135].

Наступна група кахлів відноситься до другої половини XVIII ст. 6 фрагментів передала родина Дяченків до музею у 1975 р. 11 фрагментів виявили у прибудові часів К. Розумовського до будинку В. Кочубея під час археологічних досліджень у 2005 р. За формами вони поділяються на лицеві та карнизні. Зібрання кахлів, в свою чергу, за декором поділяються на поліхромні (багатоколірні) та монохромні (блакитна, жовта полива), з переважаючим малюнком рослинного орнаменту без рельєфу, який притаманний кахлям часів І. Мазепи [8, 61 – 63]. Загалом колекція кахлів, на думку більшості дослідників, виконувалася батуринськими майстрами, які використовували традиційні мотиви та західноєвропейські тенденції у кахлярстві. Колекція підтверджує улаштування кахляних печей наприкінці XVII – у другій половині XVIII ст. за визначеною модою.

До будівельно-архітектурної кераміки археологічної колекції також увійшли фрагменти і цілі вироби цегли, черепиці та плитки XVII – XVIII ст., які у різні роки під час археологічних досліджень виявили на території садиби Кочубеїв. Насамперед, у Будинку та на місці залишків фундаментів одноповерхової прибудови, збудованої у другій половині XVIII ст. За технікою виконання вироби належать до місцевого виробництва [5, 169 – 170].

Друга група у складі археологічної колекції — фрагменти скляних виробів XVII – XVIII ст. Знайдені вони під час обстеження території садиби у 2013 – 2014 рр. До колекції увійшли уламки денець, вінець та стінок скляних посудин. За оздобленням фрагменти багатокольорові. Неможливо точно визначити місце виробництва скляного посуду, який походить із території садиби Кочубеїв. Можна припустити, що він місцевого виробництва. Адже родина Кочубеїв мала приватну скловарну мануфактуру в Старій Гуті, як вказує О. Оглоблін: «...в уезде Новгородском, на рьчце Улице». Мануфактура виготовляла скляні вироби на продаж [9, 74].

Наступна група — вироби з металу. До колекції увійшла невеличка збірка металевих цвяхів другої половини XVIII ст. (10 од.) з прибудови до Будинку другої половини XVIII ст. В основному цвяхи характеризуються як будівельні, довжиною від 7 до 16,5 см, за типом чотиригранні. До колекції на початку 1980-х років надійшов наконечник рала XVII – XVIII ст. За формою широколопатевий, із загостреним робочим кінцем, довжиною близько 22 см (від Н. Дяченко). На думку науковця Л. Ситої, такого типу знаряддя праці використовувалися для обробки світло-сірих лісових ґрунтів, що поширені

на терасі лівого берега Дніпра, воно могло потрапити в археологічні шари під час пожеж у місті XVII – XVIII ст. [10, 214].

Цікавими у складі колекції є 2 замки XVII – XVIII ст., випадково знайдені на території садиби. Перший у 1961 р. виявили місцеві жителі — М. Шкляр та Ю. Біженко у підвалі Будинку В. Кочубея. Замок прямокутної форми, врізний, різьблений. Орнамент у вигляді гачків, по кутках - прикраси у вигляді квітів. Має два отвори: один отвір для ключа, другий — підробний. За типологією, такий вид замка не є поширеною знахідкою. Тому можна припустити, що він був виконаний на замовлення. Такі види замків були поширені в Західній Європі, наприклад у Німеччині, і тому, можливо, виконувалися за зразками західноєвропейських технологій. Наступний вид замка з колекції був випадково знайдений під час земляних робіт у парку «Кочубеївський» в 1980 – 1982 рр. та переданий Н. Дяченко. За формою навісний, з пружинним механізмом на рухомих дужках. Цей тип замків був поширений на території Лівобережної України з часів Київської Русі, тому наявність таких типів замків у пізніший час підтверджує дотримання традиційних мотивів у їх виробництві. У 1970 р. неподалік від будинку знайдено металевий ключ XVII – XVIII ст. Наявність замків і ключів у колекції садиби Кочубеїв підтверджує розташування різноманітних господарських споруд на території садиби [11, 8].

Четверта група — вироби із кістки. Кістяна накладка на ніж і кістяний виріб для гри XVII – XVIII ст. були знайдені під час археологічних досліджень в 2004 р. Можна припустити, що це вироби батуринських майстрів [4, 105].

Таким чином, склад зібрання численний і різноманітний. Основна частина археологічного зібрання садиби Кочубеїв була сформована за рахунок археологічних досліджень, що проводилися у 2003 – 2014 рр. Археологічна колекція є важливим джерелом для вивчення історії садиби Кочубеїв. У колекції переважають вироби з кераміки. Однак наявність у ній значного речового складу, пов'язаного із садибою Кочубеїв, підтверджує проживання заможного представника козацької старшини та подальше використання садиби у XVIII ст.

Джерела та література

1. Колекційний опис № 1 // Фонди НКЗ «Гетьманська столиця». – Батурин, 2006. – С. 1.
2. Інвентарна книга № 2 // Фонди НКЗ «Гетьманська столиця». – Батурин, 1993. – С. 8–10.
3. Коваленко О. Глиняні люльки XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / О. Коваленко. – Опішне, 2008. – С. 20.
4. Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах ДКЗ «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області в 2004 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, Н. Єгорова, О. Кобець, В. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, І. Солобай. – Т. 1. – Чернігів, 2005. – С. 103–135.
5. Ситий Ю. Обстеження Будинку Кочубея в Батурині / Ю. Ситий // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2006. – С. 169–173.

6. Штанкіна І. Батури́нські кахлі XVII – початку XVIII ст. / І. Штанкіна // Батури́нська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батури́нської трагедії. – К., 2008. – С. 257.

7. Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах ДПКЗ «Гетьманська столиця» в смт Бату́рин Бахмацького району Чернігівської області в 2003 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, О. Даменцева, О. Кобець, В. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, Н. Хамайко. – Т. 1. – Чернігів, 2004. – С. 131–135.

8. Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах ДПКЗ «Гетьманська столиця» в смт Бату́рин Бахмацького району Чернігівської області в 2005 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, Н. Єгорова, В. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, В. Скороход, І. Солобай, О. Терещенко. – Т. 1. – Чернігів, 2006. – С. 61–63.

9. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – Торонто, 1960. – С. 74.

10. Сита Л. Орні знаряддя праці в колекції НКЗ «Гетьманська столиця» / Л. Сита // Батури́нська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батури́нської трагедії. – К., 2008. – С. 214.

11. Інвентарна книга № 1 // Фонди НКЗ «Гетьманська столиця». – Бату́рин, 1975. – С. 8.

Володимир Добрянський (Чортків),
головний спеціаліст туризму, релігій, національностей
в відділу культури Чортківської райдержадміністрації

Про археологічне обстеження залишків оборонних споруд дерев'яного замку XVII ст. в селі Шманьківці на Тернопільщині

На теренах Тернопільської області нараховується третина замків та оборонно-фортифікаційних споруд в Україні. Проте, значна кількість таких споруд достатньо не досліджена або не виявлена досі. Один із таких об'єктів відкритий автором статті «Дерев'яний замок кінця XVII ст.», що знаходиться біля с. Шманьківці Чортківського району Тернопільської області [2]. Про нього є дотична згадка у збірнику “Земля Тернопільська. Туристичний путівник” [9, 56] та у львівському часописі “Галицька брама” [5, 35]. Однак, укладачі першої збірки некоректно вчинили: без дозволу автора, який незадовго до видання книги виявив цей замок, не маючи жодних відомостей про його місце розташування і без погодження та дозволу на оприлюднення інформації. Для того, щоб з'ясувати обставини відкриття замку, локалізувати його в населеному пункті, подати опис і характеристику оборонних споруд і писемні свідчення та згадки про нього, підготовлена дана стаття.

На початку 1990-х рр. автором проводилося археологічне обстеження старожитностей в басейні р. Нічлава, в тому числі досліджувалося с. Шманьківці. У цьому населеному пункті було виявлено та обстежено старожитності трипільської (IV–III тис. до н.е.); голіградської (XI–VII ст. до н.е.); скіфського часу (VII–V ст. до н.е.); черняхівської культури (II–V ст.) та давньоруського часу (XII–XIII ст.). У 1995 р. на лівому березі р. Нічлава привернув увагу пагорб (гора Замкова), на якому були помічені невеликі вали. Під час обсте-

ження було встановлено, що це були залишки дерев'яного замку XVII ст.

Отже, замок розташований у східній околиці села Шманьківці на розі подовгастого мисового схилу висотою до 15 м. Його західна та північно-східна частини обмежені крутими важкодоступними схилами. Саме з цього боку р. Нічлава утворює безліч рукавів та заплав, які дуже заболочені (Рис. 1).

Замок має форму п'ятикутника, який у західній частині близько 60 м. має похилий крутий схил (до недавнього часу тут існував діючий кар'єр). Звідси північний ріг мису повертає на 30 м на схід, потім на 30 м цей борт пагорба звертає на південний схід. У східній частині замку насипаний вал. Збережена на сьогодні його висота близько 1 м, а ширина – до 5 м. У внутрішній частині дитинця цей вал пологий, тобто, це була аппарель (з французької *apparelle* – в'їзд), що призначалася для того, аби було зручніше і легше витягувати гармати на верхню частину насипу. Із фланкуючого боку цей насип зараз ескарпований (з французької *escarpe* – крутий, тобто, це крутий зовнішній схил насипу). Як встановили обстеження, із плином часу, земля в цій ділянці поступово осунулася вниз. Але в XVII ст. дана частина була контрескарпована (це обривистий схил зі сторони фронту). Нижче рівня валу, на глибині до 1 м, знаходиться трикутноподібний майданчик, який є рavelіном (з латинської *gavelle* – відокремлювати). Це фортифікаційна споруда трикутноподібної форми, яка призначалася для перехресного обстрілу підступу до фортеці. Її дві бічні грані сягають довжини 30 м (Рис. 1, Г). Вниз по схилу, з північно-західного кута рavelіну проходить теналь (з французької *tenalle* – "кліщі", у фортифікації це окреме, вузьке та подовгасте укріплення у вигляді вхідного кута). Ця теналь конусоподібно звужується вниз до заболоченої місцевості (Рис. 1, Г1). На цій теналі зі сторони фронту в деяких ділянках простежується насипаний зверху бруствер (з німецької *brustwehr*, від *brust* – груди та *weh* – захист). Це насип фортифікаційної споруди, яка служила для зручності стрільби і захисту особового складу від куль і снарядів.

Зі сторони передполя насипаний вал (Рис. 1, В), який має довжину до 100 м і з'єднується біля рavelіну з другим, підвищеним валом з аппареллю та контрескарпом в східній частині замку. У деяких місцях цей вал сягає висоти 0,5–0,7 м. Перед валом, на поверхні ґрунту, простежується рів (Рис. 1, Б), та він сильно знівельований не лише часом, але глибокою оранкою (до початку

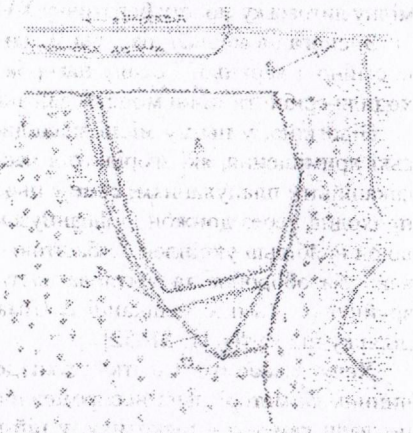

Рис. 1. План замку XVII ст. в с.Шманьківці.

Умовні позначення: А - дитинець; Б -

вал; В - рів; Г - рavelін; Г1 - теналь